

KOVÁCS ÁBRAHÁM

A Debreceni Hitvallás (1875) mint a liberális teológia 'dogmatikájának' görbe tükre

ABSTRACT

The Reformed Church of Hungary was not exempt from the impact of various theological schools of Western Europe during the nineteenth century. The historical theological school of Tübingen, the Swiss liberal and moderate theology and the Dutch 'moderne theologie' held a great sway on Hungarian Protestantism in particularly Reformed Theology. Parallel to this development another and distinct trend appeared as a response to the challenges posed by liberal theology, which preferred traditional theological stances. In consequence not only liberal theology but also orthodox, evangelical, and pietist theologies were transferred from England, Scotland, Switzerland, Germany and France to Hungary. While Germany Lutheran and Reformed theology grappled with serious theological debates already in the 1840s and 1850, Hungarian Protestantism was late to encounter a similar discussion due to the political-historical situation. It is only after the Ausgleich (1867), the Agreement between Austrian and Hungarian aristocracy that in the era of political and national freedom theological debates surfaced and became really intense. The fiercest theological fight unfolded between the liberal theologians led by Mór Ballagi, a professor in Budapest and the neo-orthodoxy of Debrecen Reformed University where Imre Révész sen., a local minister and Ferenc Balogh, professor of Doctrinal and Church History became the leading voices. This pioneering study seeks to demonstrate how the response of Debrecen neo-orthodoxy came into being in response to extremely liberal form of theology, which was organised and promoted by Mór Ballagi (Moritz Bloch), a convert from Judaism to Christianity.

A liberális teológia elvetette a dogmákat, és a dogmatika írásának szükségességét a 19. században. Azonban a magyarországi teológiai vitákat áttekintve (1862–1882) láthatóvá válik, bár hivatalosan nem alkottak tantételeket a hagyományos, ortodoxnak nevezett teológiával szemben, megfogalmazott állításaik nagyon is jól körülírhatóan mutatnak egyfajta tantételbeli rendszerezést. A tanulmány rávilágít, hogy az 1875-ben megjelent „Debreceni jelenlegi teológiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokban” hitvalló nyilatkozat valójában görbe tükröt tartott a hazai, sokszor igen radikális liberális teológiának. A népszerű formában csak *Debreceni Hitvallásként* emlegetett irat meghatározó, ámbar kevésbé ismert hitvalló irata a magyar református egyháznak!¹ A kezdeményezést érdekes módon nem a dogmatika tanszék vezetője, Tóth Sámuel, hanem a dogmatörténetet is oktató Balogh Ferenc tartotta kézben. A teológiai tanárok nyilatkozata elutasítja az 1871 októberében szervezetileg is létrejött Protestáns Unió „egyházatlan” teológiai elveit. Hitvallása a legnagyobb egyházkerület, a Tiszántúli Református Egyház-

¹ „A debreczeni jelenlegi teológiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokban I., II., III., IV”, *Evangeliumi Protestáns Lap* 1 (1875. január 1.), 3–5; *Evangeliumi Protestáns Lap* 1 (1875. január 8.), 13–15; *Evangeliumi Protestáns Lap* 1 (1875. január 15.), 21–23; *Evangeliumi Protestáns Lap* 1 (1875. január 29.), 37–39. Ez a tanulmány egyik korábbi munkám továbbgondolt változata.

kerület egyfajta hivatalos állásfoglalásnak is tekinthető, igaz ez megszorításokkal mondható el.² Révész a csak *Figyelmező*ként emlegetet heti lapjának a hasábjain már két évvel a *Debreceni Hitvallás* megjelenése előtt megemlítette, hogy a teológiai tanárok is készítettek egy hitvalló tanulmányt 1872-ben.³ Hasonlóképpen Balogh Ferenc *Debreceni Naplójának* bejegyzéséből is tudjuk, hogy már 1872 márciusában kész volt az a tanulmány, amely 1875-ben *Debreceni Hitvallásként* jelent meg.

Meglepő módon csak három évvel később, 1875 januárjában került nyilvánosságra a Hitvallás. Ennek hátterében az állt, hogy bár a Tiszántúli Egyházkerület megbízott egy bizottságot a Protestáns Egyeletben elhangzott teológiai kijelentések véleményezésével, azonban a bizottság jelentése és a hitvalló nyilatkozatot értékelő egyházkerületi vita elmaradt. Ezt azzal indokolták, hogy az egyházkerületi gyűlés utolsó napján tárgyalták volna, és a világiak nem voltak jelen.⁴ Itt egyértelműen egyházpolitikai döntést sejtethetünk a háttérben. A jelen tanulmány nem a keletkezéstörténetet, hanem inkább azon dogmatikai tantételeket kívánja bemutatni, amelyeken keresztül 'lemérhetőek' a liberális tantételek.

A debreceni ortodoxia képviselői szerint az őskeresztyének tanításának „sajátos jellemző” vonásai a következők voltak: Krisztus kereszthalála, feltámadása és istenfiúsága.⁵ Meglepően hangozhat, de itt nem találjuk a későbbi pietizmusnak és evangélikalizmusnak azt a felfogását, hogy a fő jellemvonások között a „megtérés, a szeretet gyakorlása s általában a feddhetetlen erkölcsi élet sürgetése áll”. Ellenkezőleg, a debreceni teológusok úgy vélték, hogy a keresztyéneket ért üldözéseket nem ez utóbbi, hanem a Krisztusról vallott nézeteik váltották ki. Itt egyértelműen tetten érhető a sajátos magyar debreceni hitvalló jelleg, amely elkülönül a később skót és német hatásra kialakuló belmissziói teológiában, ahol a megtérés az egyes gyülekezeti tagok életében szervesen hozzákapcsolódik a Krisztusról szóló hitvalláshoz. A debreceni tanárok több számban közölt igen hosszú hitvallási iratának központi hittételei a következők voltak, amelyeket a „kánont követve” fogalmaztak meg:

Hiszünk *Istenbe* (sic!) a világ okába.

Hiszünk a *Szentháromságba* (sic!), az erkölcsi világ és emberek váltsága principiumába, úgy mint,

Hiszünk az *Atyába*, mint nemcsak teremtő és gondviselő Istenbe, de egyszerűen az emberek erkölcsi törvényadója, megítélő bírójába, mindenkinek cselekedeti szerint megfizetőjébe,

Hiszünk a *Fiúba*, az élet és világosság fejedelmébe, ki a bűneik által magukat istentől elszakasztott, isteni büntetés alá esett embereket megváltván, az Istenhez visszavezette, azoknak Isten atyai szeretetét, bűnbocsánattal és örök boldog élettel megajándékozó kegyelmét megszerezve, biztosította mindazoknak, kik ő hozzá élő hittel ragaszkodnak, vele szellemi közösségbe élni törekszenek,

Hiszünk a *Szentlélekbe*, a Jézus Krisztusban váltságot és kegyelmet nyert szentek egyesülésének létrehozójába, folyvást elősegelőjébe, erősítőjébe,

2 Ezt a kérdéskört egy másik tanulmányban szeretném kifejteni.

3 RÉVÉSZ: A Protestáns Egyeletről, 298.

4 LITKEI: A Magyarországi Protestáns Egyelet ügye a Tiszántúli Ref. Egyházkerületben, 1057.

5 TÓTH–MENYHÁRT–TÓTH–BALOGH: A debreceni jelenlegi teológiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokban I., 4.

Hisszük, hogy e három az Atya, Fiú és Szentlélek, személyesen létező erő és hatalom, egy élő örök Isten.

Hisszük a *halottak feltámadását*, a hallhatatlanságot és örök boldog életet a halál után.

Hisszük, hogy a Jézus Krisztusban való hit-élesztésére, folyvást élőbbé és hathatósabbá tevésére, általa a Jézus Krisztussal szellemi közösségben élhetés, erkölcsi teljes átalakulás eszközölésére, az *Isten igéinek* prédikálása és a Jézus Krisztus által szerzett *sákramentumoknak*, a keresztségnek és úrvacsorájának kiszolgáltatása üdvös és szükséges.⁶

A debreceni ortodoxia követői kiemelik, hogy a hittételek és dogmák „nemcsak hogy szibbasztólag nem hatnak a lelkekre, [...] inkább jótékony melegséget árasztva, elevenítőleg hat a szívekre”⁷ Szerintük a dogmák a szív hitének igazságai. Ezzel szemben a liberálisok vallásos eszméről alkotott elképzelésén alapult az a tétel, hogy Jézus nem tanított dogmákat. A vallásos eszme örök, a lényege mindig ugyanaz, de az eszme kifejezései koronként átalakulnak.⁸ A liberális teológia felfogása szerint a dogmatika csak a megfogalmazott teológiai tartalmak formába öntését jelentheti; olyanok, mint a ruha, az öltözet, amely egy idő múlva elavul, vagy éppen használhatatlanná válik.⁹ Világos, hogy amit a hazai liberálisok művelnek, nem más, mint a forma és a tartalom megkülönböztetése a fejlődési eszme fényében. A dogma és a hitvallások alkotását határozottan elkerülendőnek tartja a liberális teológia. Hogy mennyire nem tudtak mit kezdeni a hitvallásokkal, az egyház szimbolikus irataival, jól mutatja a Protestáns Egylet alapszabályának 2. paragrafusa, mely a „hitcikkek” elvetése mellett úgy rendelkezik, hogy a „keresztyénség súlypontját a vallási-erkölcsi életközösségre kell visszahelyezni”¹⁰ Ezt a vallási erkölcsi ideált látja a történeti Jézus hegyi beszédében, mint leszűkített evangéliumban. Eszerint Jézus meg is valósította a legmagasabb emberi szellemi létben azt, amit a Szellemből az ember megismerhet. Az antropocentrikus liberális gondolkodás számára Isten, az ő testté léte, személyessége és megváltó cselekedetei egyszerűen értelmezhetetlenek. A dogma kérdésénél szintén visszacseng azon alapállás, miszerint az alany és a tárgy, a transzcendens és az immanens egybefolyik. Az azonossági filozófiának teológiai alkalmazásából e téren az következik, hogy egyedül az egyén, az ember korlátok nélküli hite bír abszolút érvényű igazsággal. Heiszler József, volt sárospataki teológiai tanár frappánsan meg is fogalmazta. A liberális teológiában a hit tárgya is áttevődik az emberbe „az Isten szellemi önközlő munkásságának a hite helyett”¹¹

6 TÓTH–MENYHÁRT–TÓTH–BALOGH: A debreceni jelenlegi teológiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokban II, 14–15.

7 i. m., 15.

8 BALLAGI: Védekezésül, 65; vö. Védekezésül, de nem alkudozásul, 785.

9 PETI: A hittani tudat jelene az ev. ref. egyházban, 28.

10 KOCSE: A Magyarországi Protestáns Egylet évkönyve, 25; Erre hivatkozik FRECSKA: A magyarországi protestáns egylet, 243.

11 TÓFALVI: Az egyházi reform embereihez, 378.

Az liberális felfogású keresztyén ember szerint a reformáció nagy vívmánya, hogy az embert bíróná tette a vallásos igazságok felett, sőt akár azok ellenében is.¹² A pesti liberális Ballagi Mór felfogásában az egyén, pontosabban annak véleménye piederstálra kerül, méghozzá szinte kötelező és feltétel nélküli érvénnyel. A protestáns ember hite és lelkiismerete felett semmilyen emberi hatalom és tekintély sem uralkodhat.¹³ A gonosztól ihletettnek tartja mindazt, „ami az egyéni meggyőződések nivellirozását célozza”.¹⁴ Az unitárius püspök, Simén Domokos a Protestáns Egylet második évi közgyűlésén hasonló gondolatot fogalmazott meg: a dogma alkotása „ellenkezik a lelkiismereti szabadsággal”,¹⁵ amely „az emberi jogok legszenyebbje”.¹⁶ Ezt a véleményt teljesen osztották a református egyház ’modern’ bibliakritikát sajátosan végző irányzatai, amelyek a szimbolikus iratokban található összes reformátori hittételt tagadták. A liberális Szilágyi Ferenc rendkívül emberközpontú teológiai-vallási felfogását mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a liberális teológia hangsúlyozza az ember azon jogát, miszerint önmagát a vallás egész terén kiélheti, abból fakadóan, hogy maga az ember a kijelentés hordozója.¹⁷ Nem csoda, hogy ennek a radikálisan emberközpontú, látszólag keresztyén vallási felfogásnak egyértelműen útjában álltak a hitvallási tételek, a dogmák. A rögzített hittételek – a liberálisok szerint – megkötik az embert és a benne nyilatkozó isteni szellemet.¹⁸ A hitvallási iratok gátat jelentenek az emberben nyugvó isteni szellem előtt, és emiatt károsak, kárhozatosak. Szeremley Sámuel szerint a modern tudomány rávilágított arra, hogy a hit tételei nincsenek összhangban a természettudománnyal. A konfessziókba nem lehet beleerőszakolni az emberi természetet, mert ha ez megtörténik, akkor a hitvallások önmagukkal szemben gyűlöletet, a vallással szemben pedig ellenszenvet ébresztenek.¹⁹

A szellem legmagasabb megnyilatkozásait a liberális teológia az *emberi által* létrehozott új tudományban látja, így öntudatlanul is magát az *embert* teszi meg mércének. Simén Domokos szemléletéből lesűrhető, hogy a hitvallásokból csak azokat lehet megtartani, amelyek a tudomány mérlegén, az (emberi) ész mércéjén megállnak. Ha olyan hittételekkel találkozunk, amelyek a modern tudományos eredményekkel szemben állnak, azokat, mint antik tárgyakat, múzeumokba kell tennünk.²⁰ A nagyenyedi teológus, Kovács Ödön kijelenti, hogy a hitvallások eredetileg nem voltak mások, mint a létrehozó kor hitének, meggyőződésének a kifejeződései.²¹ A hitvallás először a hittudat formulája volt, azaz egészen szubjektív megnyilatkozás, és csak később lett objektív tekintély.²²

12 BALLAGI: Az egyházi reform alapeszméje, 293.

13 MÁRKUS: A liberális szellem a református egyházban. A magyar református liberális teológia, 101.

14 BALLAGI: Tájékozás a teológia mezején, 18.

15 SIMÉN: A szabadirányú keresztyénség állása, 96.

16 BALLAGI: Nyílt levél az »Evang. prot. lap« szerkesztőjéhez I., 129.

17 SZILÁGYI: A bibliának egyházbani használata és magyarázata, 169.

18 SZILÁGYI: Tudományos kutatás a vallásban III., 302.

19 SZEREMLEY: A vallás lényege és az egyházi háromság-dogma, 9.

20 SIMÉN: A szent háromság és annak története I., 131; HETESSY: Vallástalan-e a mai kor, 11.

21 HORVÁTH: Vidéki élet, 31.

22 KOVÁCS: Vallásbölcsezet II., 115.

Tagadhatatlan érdeme az, hogy a liberálisok (is) jól rátapintottak arra a körülményre is, hogy a hitvallásokat gyakran külső tényezők határozottan befolyásolták. A világi hatalom pedig számtalanszor arra készítette az egyházi testületeket, hogy nyilatkozatban fejezzék ki hitüket. Ballagi Mór egyértelműen a hatalom részéről történő befolyásolást emlegeti fel.²³ Nagyon tetszetősen érvelnek úgy a liberálisok, hogy az „eszme”, azaz a vallásos, jelen esetben a keresztyén igazság maradéktalanul egyetlen egy, ember által megfogalmazott hitvallási formulában sem valósulhat meg. Ez hasonlít a reformátori álláspontra is, mert ők is azt mondják, hogy „ha valaki jobbra tanítja őket”, akkor hajlandóak hozzájuk igazodni az Úrban, akár egyén akár közösség részéről érkezik a jobbra tanítás. Csakhogy van egy kardinális különbség. Ez a mérce kérdése, az, *amihez* képest hajlandó vagyok a változtatásra. A reformátoroknál és az új ortodoxiánál, ahogy a debreceni irányzatot el kezdték nevezni, ez Isten Igéje, míg a liberálisoknál maga az ember, az emberi ész, annak terméke a természettudomány, ami kritériumként működik. Mindkét csoport magának igényelte azt a tudatot, hogy értette, és *majdnem* birtokolta is a teljes igazságot. A liberálisok ezt az igazság-gondolatot „Jézus szellemének”, az ortodoxok pedig Isten hirdett és írott Igéjének tartották fenn, amelyet a Biblia közöl az emberekkel.²⁴ A liberálisok azt állították, hogy „Jézus szelleme” egyetlen egy hitvallással sem azonosítható.²⁵

Ha a megértés kedvéért feltételezzük, hogy a „Jézus szelleme” és Isten Igéje ugyanazt jelentette a két csoportnál (természetesen nem ugyanaz volt), akkor mindkettő fenntartotta azt a vallásbölcseleti kitéltelt, hogy a végest a végtelen nem tudja kifejezni, csak törekedhet rá. Egyik oldalon azt látjuk, az ortodoxok hitték, hogy Isten kegyelméből, a Szentlélek megvilágosító munkája által megérthetik *az igazságot, Isten Igéjét*, azt a valamit (Szentírást) valakit (Jézus Krisztus személyét és váltságművét), akit 'axiomatikusan' abszolútnak tartottak, és nyitottak voltak a megértett, írásban rögzített véleményeik megváltoztatására a *regula fidei* elvei szerint. Ezzel szemben a másik oldalon a liberálisok hasonlóan erősen hittek abban, hogy ők értik *a Jézus szellemét, az abszolút erkölcsöt*, amelyet ők is axiomatikusan kiinduló alapnak tartottak.²⁶ Eközben azonban félretették azt a forrást, a Bibliát, amiből – keresztyén egyházhoz tartozókként – elsődlegesen vették vallási képzeiteket. Ezzel együtt azt is elvetették, hogy a közösséghez tartozás érdekében valaha is szabad volna egyáltalán írásban megfogalmazni és rögzíteni saját hitvallásukat. A radikális egyetemes liberálisok ezért nem tudnak mit kezdeni azzal, hogy tanrendszert alkossanak. Ez eleve ellentmondott alapfelfogásuknak.²⁷ Az új ortodoxia kritikája szerint a hitbéli felépítményt szétszedték, de alkotni nem tudtak. Erre tapintott rá Frecska Lajos és Révész Imre is, amikor rámutattak, hogy a liberálisok/

23 BALLAGI: Nyílt levél az „EPL” szerkesztőjéhez III., 257.

24 Érdemes lenne még tovább kutatni, hogy mennyire jelentkezik a debreceni ortodoxiánál ehhez kapcsolódóan a Szent Lélek belső bizonyágtétele (*testimonium internum Spiritus Sancti*).

25 MÁRKUS: A liberális szellem a református egyházban. A magyar református liberális teológia, 103.

26 További érdekes kérdés, hogy a földi életben nem is a teljes igazság megértésére, hanem *az üdvösséghez szükséges* biztos ismeretre és szívbeli bizodalomra kell eljutni. Ez nem tévesztendő össze sem a természettudományos ismeretek és módszerek (liberálisok), sem a bonyolult hittételek lexikális ismeretével (ortodoxia).

27 KOVÁCS: Dr. Kovács Ödön tételei, 188. Itt megtalálható az, amit a liberálisok mondanak arról, hogy ők miért nem alkotnak hitvallást.

modernesek úgy próbálnak tenni valamit, hogy közöttük még elméletileg sincs igazán egyetértés és letisztult teológiai látás.

Ezek az észrevételek csak részben állnak meg, mert ha a liberálisok nem is alkottak tudatosan konfessziót, amit vallottak a keresztyén vallásról, azok „hitbeli” tételek voltak, még ha nem is kerültek rendszerezett bemutatásra. Az alapkérdésekben azonban mégis csak volt valamiféle konszenzus: ilyen volt például Jézus istenségének, halálának és feltámadásának tagadása, mint artikulált ’hitvallás’ már önmagában egyfajta „negatív” hitvallást, dogmát jelent. Nemcsak az lehet dogma, amit pozitív előjellel fogalmazunk meg, hanem aminek a létét markánsan tagadjuk. Bár a hazai liberálisok elvetették azt, hogy tételekben rendezzék teológiai hitlátásukat, ezeknek mégis megvannak a nyomai a publikációkban. Nagy Gusztáv sárospataki teológiai tanár szabadgondolkodóként már lát lehetőséget a tételek megfogalmazására, de azokat ő sem veti papírra. Az egyházban markánsan jelen lévő liberalizmusnak tehát kétségtelenül megvoltak a saját előfeltételezései, premisszái, azaz „hittételei”, amelyek valóban gyökeresen különböztek az elfogadott egyházi tanításoktól. A debreceni újortodoxia valójában görbe tükröt tartott a magyarországi református liberális teológia számára, és ráébresztette arra, hogy az általuk megfogalmazott ’felismert hitigazságok’ is tantételek, amelyeket igazán senki se foglalt rendszerbe, ahogy azt a klasszikus dogmatika teszi témakörönként tárgyalva a Kijelentést. Azonban a bibliakritikai tudomány fejlődéséről szóló diszkurzus éppen azzal járt együtt, hogy ’dogmákat’ alkottak meg a modernesek is, azaz a liberális teológusok, olyanokat, amelyet a hitvalló reformátorok elutasítottak. A Debreceni Hitvallás egyedülálló teológiai jelenség a magyar református teológiában a hosszú 19. században, hiszen a korszellemmel szembeszállva kiáll a reformátori felismerések és az ősi hitvallások mellett.

Felhasznált irodalom

- BALLAGI, M.: *Tájékozás a teológia mezején*, Pest, K.n., 1862.
- KOVÁCS, A. (szerk.): *A Magyarországi Protestáns Egyelet évkönyve*, Budapest, 1871.
- KOVÁCS, Ö.: *A vallásbölcset kézikönyve*, I–II., Budapest, Franklin-társulat, 1877.
- MÁRKUS, J.: *A liberális szellem a református egyházban. A magyar református liberális teológia*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2005.
- PETI, J.: *A hittani tudat jelene az ev. ref. egyházban*, Kecskemét, Szilády K. nyomda, 1859.

Folyóiratban megjelent közlemények

- BALLAGI, M.: Védekezésül, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 14 (1871), 65–73.
- BALLAGI, M.: Az egyházi reform alapeszméje, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 14 (1871), 289–297.
- BALLAGI, M.: Nyílt levél az „Evang. prot. lap” szerkesztőjéhez I., in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 18 (1875. január 31.), 129–138.
- BALLAGI, M.: Nyílt levél az „EPL” szerkesztőjéhez III, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 18 (1875. február 28.), 257.

- BALLAGI, M.: Védekezésül, de nem alkudozásul, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 18 (1876), 785–792.
- FRECSKA, L.: A magyarországi protestáns egylet, in: *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* 3 (1872), 229–238.
- HETESSY, V.: Vallástalan-e a mai kor, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 28 (1885).
- HORVÁTH, S.: Vidéki élet, in: *Erdélyi Protestáns Közlöny* 2 (1872. január 25.), 31–32.
- KOVÁCS, Ö.: Dr. Kovács Ödön tételei, in: *Protestáns Teológiai Szemle* 1 (1869. június 12.), 188.
- LITKEI, P.: A Magyarországi Protestánssegyelet ügye a Tiszántúli Ref. Egyházkerületben, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 15 (1872. augusztus 24.), 1057–1062.
- „A debreczeni jelenlegi teológiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokban I., in: *Evangéliumi Protestáns Lap* 1 (1875. január 1.), 3–5.
- „A debreczeni jelenlegi teológiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokban II., in: *Evangéliumi Protestáns Lap* 1 (1875. január 8.), 13–15.
- „A debreczeni jelenlegi teológiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokban III., in: *Evangéliumi Protestáns Lap* 1 (1875. január 15.), 21–23.
- „A debreczeni jelenlegi teológiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokban IV., in: *Evangéliumi Protestáns Lap* 1 (1875. január 29.), 37–39.
- RÉVÉSZ, I., id.: A Protestáns Egyletről, in: *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* 3 (1873), 297–345.
- SIMÉN, D.: A szabadirányu keresztyénség állása, in: Kovacs, A. (szerk.): *A Magyarországi Protestánssegyelet évkönyve*, Budapest, Franklin Nyomda, 1872, 79–109.
- SIMÉN, D.: A szent háromság és annak története I., in: *Protestáns Teológiai Szemle* 3 (1871), 129–138.
- SZEREMLEY, S.: A vallás lényege és az egyházi háromság-dogma, in: *Protestáns Teológiai Szemle* 2 (1870. január 9.), 8–9.
- SZILÁGYI, F.: A bibliának egyházbani használata és magyarázata, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 7 (1864), 161–177.
- SZILÁGYI, F.: Tudományos kutatás a vallásban III., in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 7 (1864) 299–311.
- TÓFALVI, J.: Az egyházi reform embereihez, in: *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* 2 (1871), 7–8, 377–381.
- TÓTH–MENYHÁRT–TÓTH–BALOGH: A debreczeni jelenlegi teológiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokban I., in: *Evangéliumi Protestáns Lap* 1 (1875. január 1.), 3–5.
- TÓTH–MENYHÁRT–TÓTH–BALOGH: A debreczeni jelenlegi teológiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokban II., in: *Evangéliumi Protestáns Lap* 1 (1875. január 8.), 13–15.